

אלבר נכוי: פראנץ פאנון – חיים בלתי־אפשריים

בתקופת־חיי הקצרה ידע פראנץ פאנון לפחות שלושה כשלונות חמורים. הוא נולד במחוז צרפתי, וחשב עצמו צרפתי ולכן; כשהגיע לבירה כדי ללמוד בה, גילה בכאב וצער שהוא אנטיילי ושחור, במטרופולין.

בחמת־זעם החליט שלא יהיה צרפתי אף לא אנטיילי אלא אלגירי: כלום אין צפון־האפריקאים, כמוהו, עשוקיה וקרבנותיה של אותה מטרופולין עצמה? אבל סולידא־ריות הנדפאים גם היא היתה מיקסם־שווא: בכוח איזה נס יהפוך להיות, בלי להחליף את עורו ולאבד את כל זכרונו, ערבי לבן, ומה־עוד מוסלמי, בזמן שהוא נוצרי מלידה?

אז החליט לעזור בבנייתה של אפריקה מאוחדת, בה לא יהיה עוד תוקף לגבולות עור ולמשפטים־קדומים תרבותיים ואפילו שחור אנטיילי יוכל למצוא בה את מקומו. לדאבון־הלב הרי המעוניינים העיקריים – כלומר האפריקאים עצמם, שחורים כלבנים, פטישיסטים, מוסלמים או נוצרים – טרודים היו כל אחד בבנין אומתו ועולמו שלו, ורחוקים היו מלוא מידת האפשר מאחדות שכזאת.

ברצותו להשלים את הבריחה הזאת קדימה, ברצותו לפתור את הדראמה שלו, מה עוד נותר לו פרט למחשבה על אדם חדש בתכלית, בתוך עולם מחודש בתכלית? ואכן, זה בדיוק הרעיון האחרון בדבר־הפתיח האחרון שלו:

”למען אירופה, למען עצמנו ולמען האנושות, חברים, עלינו להצמיח עור חדש, לפתח מחשבה חדשה, לנסות להקים אדם חדש”¹.

אכן, האפוקאליפסה והשיקום האוניברסלי הם המוצא האחרון מייאוש מושלם שכזה.

א

כאשר עזב פראנץ הצעיר את אי־מולדתו בפעם הראשונה עדיין היתה הזדהות עם צרפת מוחלטת. ודאי שהיתה גדולה מזו של רוב בני המושבות של הקיסרות הצרפ־תית; ומכאן תסתבר, חלקית לפחות, חריפותה של התגובה ההפוכה אצל פאנון. ככל שתנועת המטוטלת נמרצת, כך הקרע כאוב יותר. זה שנים רבות מאד סבורים היו האַנטייליים, בעיקר מן הבורגנות והזעיר־בורגנות שאליה השתייך פאנון, שהם נוהגים כצרפתים אמיתיים לכל דבר. ובאמת נעשה הכל כדי שיחשבו כך, הודות לאותה בדיה משפטית לא־תאומן: האיים, המרוחקים מצרפת מרחק אלפי קילומטרים, הם מחוזות צרפתיים, ממש כבריטאן או אַלזאס, נתחים מאדמת המטרופולין. על־כל־פנים, כאשר פנה הגנרל דה־גול אל האַנטייליים בקריאה להגן על “אמא־מולדת” המשותפת, התגייס פאנון באופן הטבעי ביותר, עם חבריו לבית־הספר התיכון, לכוחות הדלילים של צרפת־החפשית. עד היום צריך אדם לשמוע איך אַנטייליים מסוימים, בייחוד מן הדור שעבר, מדברים על צרפת. פחות מזה הושם לב לכך

שהזדהות זו נמשכה אצל פאנון עד למועד מאוחר למדי; זמן רב לאחר שהציג כף-רגלו על אותה אדמת-יקר, ולאחר שנתגלה לו כי אמא-מולדת מוכנה בהחלט שיהיו לה גם ילדים שחורים ובלבד שהכל-לרבות היא עצמה-יעמידו פנים כאילו אינם רואים את צבעם. אמת כי להגן עליה בא, וכי בלהט הקרבות תמימות-הדעים מתחזקת ושוב אינך חושב על החילוקים. יותר מתמיד היה פאנון אומר "אנחנו" בדברו על צרפת ועל הצרפתים, כולל הוא עצמו.

רק כאשר שב השלום והצרפתים השתדלו לשפוח את כל אותם אנשים שממרחק כה רב באו לגאול אותם רק אז גילה פאנון, או הודה סוף-סוף, מה-נכבד משקלה של הגזענות בחיי-היומיום. אז שפעו-חזרו הזכרונות והמרידות והתארגנו. אך אפילו אז הרי בהפלגה — ובמעשי-התוקפנות הפעוטים המרובים הנובעים ממנה בכל יום ויום, על מדרכות פאריז או ליון-מתבונן היה מפפנים, מתוך אותה אומה שאליה הוא משתייך בזכות ובמוצהר. הוא צרפתי שחור-עור, מטרה לטעויות, דברי איוולת-וודון של אֶחיו-האזרחים לבני-העור. אינני בודה שום דבר מלבי ואינני מקרב את פאנון אלי: די לך שתקרא בו, ולא רק לאור התקופה האלג'ירית שלו בלבד. בספר עור שחור, מסיכות לבנות הוא דן בתוצאות של מישאל שערך כתב-העת *Présence africaine* אצל מספר אנשי-רוח. הללו שרמזו, בזהירות ובכנות פחות או יותר, על חילוקים אפשריים בין הצרפתים יושבי-המטרופולין והלבנים לבין השחורים, להם השיב פאנון בתוקף: "מה הפיטפוט הזה על עם שחור, על לאומיות כושית? אני צרפתי. אני מעוניין בתרבות הצרפתית, בציביליזציה הצרפתית, בעם הצרפתי".² אחרי-כן הוא יוצא לכהונתו בבית-החולים של בלידה-ז'ואנוויל. כלום עתה סוף-סוף נעשה חסידו של עמו החדש לעתיד-לבוא? לא ולא, עדיין לא הגיעה השעה; פאנון הוסיף לחשוב עצמו צרפתי אפילו באלג'יריה. כעבור זמן (עברו בכל-זאת שלש שנים; הוא נתמנה ב-1953 והתפטר ב-1956) פרש מתפקידו. מה הוא אומר במכתב ששלח למיניסטר-התושב, המושל-הכללי של אלג'יריה? רבים עמדו על המשפטים החשובים ביחס לאומנותו, לתפיסת הניכור שלו, שכבר חרגה מגדר פירוש פסיכולוגי בלבד, למחאתו נגד הסנקציות שנגקטו כלפי השובתים מיום 5 ביולי 1956; עדיין לא עמדו די-הצורך על הדבר בשמו מזה: הוא השמיע את מחאתו בשם ההומאניזם, בשם הכבוד הראוי לאנושות בכללותה, שכאן התגלמה בערבי האלג'ירי, שעליו עדיין דיבר מבחוץ; וביתר-דיוק, דיבר כאזרח צרפתי. הוא הסביר כי אנוס הוא על-פי "חובתו כאזרח (צרפתי)"; נוכח חובה זו הרי "שום רצון לכבס את הלבנים במשפחה (הצרפתית) לא יכריע כאן את הכף. שום מיסטיפיקציה לאומית-כביכול לא תספק את תביעתה של המחשבה". הוא מסיים את מכתבו בהבטיחו ל"האדון המיניסטר" את "רגשי הכבוד והיקר" מצדו.³ על-כל-פנים עדיין אין כאן היחלצות מהפכנית קמש, כל שכן לא אלג'ירית.

רק אז החלה באמת התקופה האלג'ירית, שלאחר-מכן קנתה לה חשיבות מכרעת בפעלו של פאנון, אף כי יש לחזור ולציין שנמשכה רק חמש שנים, לרבות תקופת הישיבה בתוניסיה והנסיעות באפריקה, ואחרי-כן לברה"מ ולאמריקה; מכתב-ההת-

פטרות הוא משנת 1956, והוא מת ב־1961. הרי אלו שמונה שנים לכל היותר, אם נמנה את שלש שנות העיבור בהיותו פקיד־מדינה צרפתי, בהן שקוע היה לכאורה כמעט לגמרי בעבודתו המקצועית, גם אם גילה עניין נלהב באוכלוסים אשר נשלח לרפאם, וגם אם השתדל להכניס ריפורמה במערכת האישפוז.

אנשים גם לא הירבו לתהות על המשמעות העמוקה של ההרפתקה הזאת המופלאה, כאילו צידקתה המדינית של איוז התנהגות ממצה את כל מגיעיה; כאילו מובן הדבר מאליו שאיש־רוח אנטילי שחור, שמימיו לא הציג כף־רגלו באפריקה הצפונית, יכול היה להיעשות ביום בהיר אחד פטרוט אלג'ירי, במסירות מוחלטת עד מוות, כשהוא מסרב לחוס על כוחותיו הפלים, חרף גערותיהם של חבריו למערכה.

האם, לפחות, הגה פ'אנון ענין מיוחד באלג'ירים, האם הכינו אותו יחסי־קירבה קודמים וקשרי־ידידות נושנים לבחירה מעין זו? נהפוך הוא, שום דבר לא הכשירו לכך. כאשר התחיל בעבודתו הרפואית בפאריז הזדמן לו לטפל בפועלים צפון־אפריקאיים. היתה זו אפילו עילה למחקר קצר שנדפס בכתב־העת Esprit. איך הוא מדבר שם על החולים שלו? ודאי, הוא מדבר בזכותם, הוא מרמוז כמה הם בודדים, מתסירים מול רופא הזר לציביליזציה שלהם. אבל הוא גמצא דווקא במצב של רופא הזר לחולים שלו, והם אקזוטיים בעיניו. אקזוטיים, ואפילו בתוספת אותה נימה של תלישות וחרדה, הקיימת גם אצל אירופי, ולו גם "מתקדם", נוכח האנשים האלה השונים, שבאו ממרחק כה גדול.

"כל האנשים האלה המפחידים איתנו, הדורסים את האזמרגד הקנאי של החלומות שלנו, ההודפים את העיקום השברירי של החיוכים שלנו, כל האנשים האלה אשר מולנו, שאינם מציגים לנו שאלות אלא שאנו מציגים להם שאלות מוזרות. מי הם? "מי הם, למען האמת, הבריות האלה, המסתתרים, המוסתרים על־ידי האמת החבר־תית, תחת פינויי־הגנאי השונים?"⁴

במתכוון הדגשתי את האנחנו והשלנו בכתוב שלפנינו: כה רחוק היה פאנון מלחשוב עצמו אלג'יראי או צפון־אפריקאי עד שדיבר בשם הכלל הצרפתי שהוא חלק ממנו. לא די שלא היה שייך לפועלים הללו בני צפון־אפריקה אלא שגם חש במעמדם מידה של פחד, אשר שרשיה בלא־מודע.

כשלאחר זמן חשב לעזוב את צרפת, מקום ששוב לא חש עצמו בנוח, וללכת לעבוד במקום אחר, הרי חשב תחילה על אפריקה השחורה ולא על אלג'יריה. ומדוע־זה בחר באפריקה? האם מטעמים מדיניים או רגשיים, או אולי מתוך סקרנות לגבי הארץ הישנה ממנה יצאו אולי אבות־אבותיו השחורים הרחוקים? לא זה אף לא זה. סופר אמריקאי אחד, פיטר גייזמר,⁵ שהתפעלותו מיצירתו של פאנון והתלהבותו לה ברורות וגלויות, הציג לעצמו את השאלה וחקר בנושא זה. כל הטעמים האלה אפשר שפעלו פעולתם בלא־יודעים, אך דומה כי בתחילה ביקש לו פאנון שטח־מחקר נוח יותר, בסביבה פסיכיאטרית מצוידת היטב יותר, ואולי גם משרה ששכרה טוב יותר. אין אנו יודעים מדוע בסופו של דבר לא הגיע לאפריקה השחורה, אף לא מדוע החליט על אלג'יריה; מן־הסתם מפני שהציעו לו משרה זו דווקא ולא אחרת.

ובכן, מדוע אלג'יריה והאלג'יריים? ודאי, אלג'יריה היתה נתונה במלחמה שלדעתו של פאנון היתה צודקת; סבור היה כי מחובתו לתת לה סיוע פעיל. אך הוא לא הסתפק בכך. מדוע נעשתה אלג'יריה מרכז הווייתו, מחשבתו ויצירתו? מדוע ראה צורך לידבק בה עד כדי כך שדימה כי נעשה אלג'ירי ועד כדי כך שניאות למות בעד אלג'יריה?

ב

הזדהות העבד השחור מלשעבר עם האומה הלבנה, שתחילה שיעבדתו ואחר-כך כמו אימצתו לה, נושאת בתוכה בהכרח איזה רעל דק מן הדק: הצלחת הניתוח (אם יש הצלחה) מחייבת שהשחור יתכחש לעצמו כשחור. יש להודות כי תנאי-מוקדם איום זה, שהלבן אכן עמד עליו, ימים רבים נתקבל על-ידי השחור עצמו. אפשר להבין זאת; לא החזק הוא שצריך להתקרב אל החלש; ההתבוללות היא תהליך הפועל מן הנשלט אל השליט, מן התרבות הנשלטת אל השלטת, וכמעט לעולם לא בכיוון ההפוך. על-כל-פנים, זה המחיר שצריך לשלמו בעד דבר ששני השותפים רואים בו עלייה-בדרגה. והנה, אחת התוצאות מן המאמץ הזה שנגד הטבע היא, בצד מלחמתו של הלבן בשחור, מלחמתו של השחור עם עצמו, שהיא תוצאה מן הקודמת ואולי הרסנית עוד יותר ממנה, לפי שהיא מתנהלת בפנים ובלי הפוגות. יורשה לי לא להר-חייב עוד כאן את הדיבור על מנגנונים אלה של פסילה-עצמית, שאותם כבר תיארתי באריכות רבה למדי במקום אחר, בקשר לבן-המושבות או ליהודי.⁹ פאנון מספר איך בהיותו ילד, כשלפעמים היה בלתי-נסבל במיוחד, היתה אמו שלו אומרת לו לא "להתנהג כמו כושי".¹⁰ ואין כל ספק שבכל ימי-חייו לאחר-מכן ניסה פאנון, אם בידעים ואם בלא-יודעים, שלא להתנהג כמו כושי; שכן "השחור איננו אדם".¹¹ הוא לא היה יחיד בכך; האנטיליים היו לועגים לסנגאלים ולשאר פראי-אדם. הם, שאינם שחורים, אין הם פראי-אדם. בקרע הזה הראשון והמכריע טמונים היו זרעי הדראמה של פאנון.

לכן, כאשר בא אַיימה סיור (Aimé Césaire), משורר אַנטילי שכבר היה מופר, מורהו של פראנץ הצעיר בבית-הספר התיכון של פּוֹרְדֵה-פּוֹרְאנס ומי שימים רבים היה לו דוגמה ומופת, ובאחד הימים הכריז בפומבי, "יפה וטוב להיות שחור", נפל הדבר תחילה כרעם (וכשערוריה) במרטיניק-אך גם בנשמתו של הנער המתבגר. היתה זו ההכרזה על סוף האשליה הלבנה; היה זה ההיתר להסיר סוף-סוף את המסיכה הלבנה, שסבור היה האנטילי כי צריך לשאתה כדי להתקדם בעולם. אבל במה תוחלף מסיכה לבנה זו? כלום באה התקופה החדשה של אמירת-הן לעצמך? ההחלטה להתחיל במאבק משותף עם בני-ביתך, למען שיחרורם ושיחרורך? באותה שעה הסתמן הייעוד המיוחד של פראנץ פאנון, צביונו האינטלקטואלי והמדיני העתיד והסופי. משעה שמבין איש נשלט כי אין אפשרות להתבולל בשליט הרי בדרך-כלל הוא שב אל עצמו, אל עמו, אל עברו, כפי שכבר אמרתי כמה פעמים, בתוקף מוגזם, תוך שהוא הופך את העם הזה ואת העבר הזה למיתוסים נגדיים כמעט. כיון שגילה פאנון

סוף-סוף את ההנאה שבבילולם של האנטיליים להיחם אורחים צרפתים של צרפת, עתיד היה להינתק מצרפת ומן הצרפתים בכל הלהט שהיה מזג-להבה זה מסוגל לו. מעתה היה עליו להילחם באהבה הראשונה הזאת, לעקרה מתוכו, ביתר עוז וכאב דווקא מפני שהאמין בה בעבר, מפני שהפנים אותה. היה עליו להילחם בצרפת כדי להילחם בצד זה שלו עצמו, ולבסוף לחזור ולכבוש את עצמו. רק שהדראמה המיוחדת של פאנון התבטאה בכך שאם גם שגא מאו והלאה את הקולוניזטור שלו מלשעבר, מעולם לא חזר עוד לכושיות ולאיים האנטיליים.

ודאי, יש כאן דרך שלישית, פתרון מקורי, שאין אנו מכירים הרבה כדוגמתו. היטב למדי ידועות לנו עכשיו שתי תשובות גדולות של המדופא למצבו: המדוכא דוחה את עצמו או מקבל את עצמו, מקבל או דוחה את המופת של הקולוניזטור, ולעתים קרובות ביותר יש עירוב אינטימי של דחייה ואמירת-הן במידות משתנות, בהתאם לשעה בה הגיבור עושה את דרכו ובהתאם למסיבות ההיסטוריות. לא מן הנמנע שתהיה דרך שלישית, אשר חיו של פאנון מדגימים אותה: ההזדהות עם המולדת האלג'ירית כמו היתה לו לפאנון חילופה של הזדהות בלתי-אפשרית עם המולדת המרטיניקית.

כאשר הצהיר אַיימה סיזר כי "טוב ויפה להיות שחור", ואחר-כך הפריח, יחד עם סנגור, את מושג הכושיות, לא הסתפק בהתרחקותו מן האינטלקטואל הצרפתי, המש-כיל ומסומך האוניברסיטה הצרפתית, כפי שנעשה לאחר ישיבה ממושכת ב"בירה", לאחר שהתרועע עם הסיריאליסטים והצטרף למפלגה הקומוניסטית הצרפתית; הוא חזר והגדיר עצמו כאנטילי ושחור. הוא חזר לארצו, שימש מורה בפור-דה-פראנס, ועד-מהרה נעשה הנציג המדיני של ארצו. פֵּאנוֹן מה אמר ומה עשה לאחר שעה של התלהבות נוכח ההעזה של מורהו לשעבר? הוא טען כי הכושיות היא פתרון-שווא; לאחר הטעות הלבנה יש להיזהר שלא להיפתות לחזיון-השרב השחור. הוא יצא במלוא החריפות נגד הכושיות, וביצירתו אנו מוצאים את גיבויה הקיצוני ביותר. גם לא הושם לב דיי-הצורך לעובדה שהוא מעולם לא שב להציג את כף-רגלו במרטיניק. יתר על כן: להוציא שנים או שלושה מקרים, לא עסק כמעט מעולם בבעיותיה של ארץ-מולדתו. ידידיו, החיים עוד כיום, מספרים באיזו אירוניה של בוז התיחס לבני-ארצו מלשעבר כשהזדמן לו לדבר עליהם.

"כאשר פגשתי אותו בתוניס ב-1958, קיבל את פני בקרירות: 'אם כן, אתם ממשי-כים בפוליטיקה באיי-האנטילים ובגיאנה? באחד הימים תכריח אתכם צרפת בבעיות בצוואר ליטול את עצמאותכם. על כך תהיו חייבים תודה אלג'יריה, זו אלג'יריה שלגו שהיתה הפרוצה של הקיסרות הקולוניאלית הצרפתית'.

"כעבור שבועות אחדים פרצו המאורעות הטראגיים של פור-דה-פראנס. אנשי המשמר הריפובליקאי הרגו כמה מרטיניקאים. הלכתי לראותו. הוא עלץ: 'שיאספו את מתיכם, שיבקעו אותם ויובילום במשאיות פתוחות בשכונות העיר... שיצקו אל הבריות: 'ראו את מעשה-ידיהם של הקולוניאליסטים'. הם לא יעשו מאומה. הם יקבלו הצעות-החלטה סמליות ושוב יתחילו למות מרעב. בעצם, התלקחות זו של

ועם מרגיעה את הקולוניאליסטים. אין כאן אלא התפרקות פשוטה, בדומה מעט לחלומות ארוטיים מסוימים. מתעלסים עם צל. מזהמים את המיטה. אך למחרת בבוקר הכל שב לתיקנו. שוב אין חושבים על כך.⁹

נראה אפוא כי לפנינו הפסילה הפסקנית והסופית של האיים האנטיליים ובניהם. אמנם זו פסילה הבאה ממרחקים; עדיין זו אותה פסילה של עצמו ושל אֶחיו שהרעילו את נשמתו של פראנץ פאנון הצעיר כמו שהרעילה את נשמתו של כל צעיר מבני המושבות שהכיר לדעת את מצבו. אבל, בעצם, אנו נמצאים כאן בשלב מאוחר יותר – שהרי כאשר מתגלה תפקידו של הקולוניזטור, וכאשר נדחה היחס הקולוניאלי, באה בדרך-כלל שיבת האדם אל עצמו, ההחלטה להיאבק למען בני-ביתו ועמם. ברור שאצל פאנון לא התחוללה תהפוכה זו. מדוע? לא למותר הוא לציין כאן את השפעתו של סארטר, שהכריז כי הכושיות לעולם אינה אלא עת-חולשה בדיאלקטיקה של שיחרורו של האדם השחור. פאנון התרשם מאד מסארטר עד סוף ימיו, אפילו בשעה שהיה מגנה את כל האינטלקטואלים הצרפתים כאיש אחד. וכאשר באורפיאום השחור ניסה סארטר לצמצם את הכושיות ולהעמידה על השלילי שבה (כמו שניסה לצמצם את ההוויה היהודית ולהעמידה על צד אחד בלבד), הודעו פאנון; היתה לו הרגשה שגורש מתוך עצמו. כך הרגיש, והודעו – ואף-על-פי-כן קיבל את מסקנותיו של סארטר. "בשום-פנים-ואופן אל לי לשאוב מעברם של העמים הצבעוניים את ייעודי הראשוני. בשום-פנים-ואופן אל לי לשקוד על החייאתה של ציביליזציה כושית שבלי צדק מזלזלים בה... אינני רוצה להיות קרבן לתרמית של עולם שחור. איני צריך להקדיש את חיי לעשיית המאזן של הערכים הכושיים".¹⁰

עם זאת, גם אם רשאי אדם לחשוב כמו סארטר כי הכושיות – כמוהה כהוויה היהודית – היא עת-חולשה, ואפילו שלילית-ביחס, חובה עלינו לחזות את העת הזאת קודם שגעבור אל הבאה אחריה; ומתוך שאנו חווים אותה היא קונה לה משקל, כבד מאד, של חיוב. סארטר טועה תמיד אותה טעות, לפי שאינו רואה דיי-הצורך כי אפילו השלילה, הרע, כשהם נעשים חוויה, הופכים הם במובן-מה להיות בשר-ודם, כללו של דבר – מטען חיובי (כשם שלא עמד גם דיי-הצורך על חשיבות טענותיו של עם, גם אם תהינה צנועות מאד ואפופות חזיונות-תעוועים ומיתוסים). על-כל-פנים, במסעו הארוך של עם אל שיחרורו יש ערך לכל השלבים, והבל הוא, או הפשטה סתם, לזלזל בשלב זה או אחר מן השלבים האלה ולהגדירם לשלילה. אכן, פאנון הקדים וחש בחולשה זו של התיוה הסאטירית, גם אם השלים אתה בסופו של דבר; אך הוא השלים אתה. מדוע? מפני שבסופו של חשבון נוחה היתה לו; מפני שאין אדם מאמץ לו בשלמות שכזאת אלא מה שהולם את תקותיו. מדוע התכחש פאנון לסופו של דבר לאֶחיו בני-ארצו, שרגזו ושמרו לו טינה בשל כך, עד שלבסוף בא יצור וגילה מחדש את פאנון, בדרך-העקיפים של אפריקה ושל המהפכה? נטייתו, מרגיזה את האנטיליים, לחזור ולומר בלי הרף, "אני אלג'ירי... אנחנו הפטרוטים אלג'יריים...", נבעה מכך שלאמתו של דבר לא קיוה למצוא אצל בני-ארצו את תרון לבעייתו.

פאנון הסתכסך אפוא עם צרפת, עם הצרפתים ועם אירופה; אך הוא לא היה מסוגל להסתפק בניתוק שמן-השפה-ולחוץ ולהתישב אחר-כך בנורמאנדי, למשל, ובעזרת עוד כמה גולים לנהל איזו אופוזיציה עקרונית מעורפלת. הכרח היה לו למצות את הניתוק הזה עד תום, ולעקור מתוך חייו את תכנם הקודם; הבחור שהתגייס לשורות צרפת-החפשית, הסטודנט מבית-הספר לרפואה בליזן, הרופא בבתי-החולים הצרפתיים, בעלה של צרפתייה (גם על משמעותו של זיווג זה לא עמדו הסופרים כמעט אף במלה אחת).

"אני מחרבן על אירופה. התרבות שלה, הדיפלומות שלה, המצבים החברתיים שהיא סובלתם- כל אלה אינם אלא מכשירים של שליטה. עלינו להשליך כל זאת לעזאזל ולהגיד לעצמנו שאין לנו מה להפסיד. שאם לא כן לא ייתכן שום שיחרור".¹¹ אם כך, כלום לא מוטב יהיה שיחזור למקומו, לאיים האנטיליים, ושיהיה אחד ממנהיגי המרידה נגד אירופה וצרפת, ושיזהה את המרד שלו עם זה של בני-עמו? ברור כי זה הדבר העולה מיד במחשבה. אלא שבני-עמו עדיין אינם מוכנים להתפרץ ולמרוד. במובן-מה הרי האנטיליים הם שבגדו בפאנון, ארצו היא שהוכיחה כי אין ביכלתה להמציא לו את התרופה הפסיכולוגית וההיסטורית לדראמה שלו. העובדה שמרטיניק לא ניגשה מיד לשיחרורה שלה היא גם האות לקוצר-ידה לסייע לפאנון, שנמצא שרוי לבדו עם מרידתו.

בספר עור שחור, מסיכות לבנות יש נסיון מוזר להסביר את לבטיו של בן-המושבות: הוא נגוע ב"עזבות". זו תיאוריה ששאל פראנץ פאנון ממחקר פסיכו-אנליטי שאינו מוכר ביותר מאת ז'רמן גה (Guex), שבעצם לא הזכיר כלל את בני-המושבות אך דומה כי עשה רושם גדול על פאנון. שוב, אין אדם נוטל לו אלא מה שנחוץ לו: כלום לא קינן במעמקי נפשו של פאנון עצמו רגש זה של עזיבות? - על-כל-פנים, במידה שהספיקה להפכו ציר להתנהגותו של בן-המושבות, כלומר גם שלו. לאחר שגילה את הבגידה הנוראה של המטרופולין הלבנה חש עצמו זנוח; גרוע מזה, כיון שנתן אל לבו שזנוח היה מאז-ומתמיד, שמעולם לא היתה זיקה אמיתית שבין אם ובן, הרי ברצון היה מבקש הכל מאדמת-מכורתו, ככל בן-מושבות, המולדת היחידה אשר בה יבטח מעתה והלאה. כמובן, בתנאי שתוכל למלא תפקיד של מולדת, בתנאי שתוכל להקל את העזיבות בה הוא שרוי. והנה דווקא זאת לא יכלה מרטיניק לתת. "הטראגדיה", כתב סיור, "היא שבלי ספק לא מצא האנטילי הזה באנטיליים אנשים- כערכו ובודד היה בקרב אֶחָיו".¹²

מה נחוץ היה אפוא לבן-המושבות לשעבר כאשר חזר לאיתנו? היה עליו למצוא את הכוחות הנפשיים והחמריים למצות עד תום את מאבקו נגד העריץ, ומצד שני- לשוב ולהיבנות בעצמו, להכיר את עברו ולראות בבירור פחות או יותר את עתידו. מרטיניק לא יכלה לתת לפאנון אף אחד משני הדברים האלה, על-כל-פנים לפי-שעה, אף לא לסייעו לא בדרכו השלילית ולא בחיובית. מרטיניק, מחוץ צרפתי, עדיין האמינה יותר מדי שהיא משובצת בפלל הצרפתי ולא יכלה להביט עליו מבחוץ, לא יכלה אף להעז ולדמות בנפשה בלי אימה ופחד פרידה מצרפת. נראה היה כי מרד

ומאבק מזוין הם בבחינת רצח-אם מעורר-פלצות, גם אם היה חשד שאין זו אִם טובה ביותר. כלום אמר אפוא פאנון לצאת ולהילחם לבדו ? מצד שני, מה היה העבר התרבותי, ולו אף האגדי, של מרטיניק, מה היתה המורשה המקורית, הלשון, שיכול היה בן-מרטיניק להיאחז בהן ולמצוא בהן חיזוק לעצמו, להציען לעצמו ולהעמידן כנגד עולם-ומלואו, בייחוד נגד זה של מדפאו ? הקריאולית היא תערובת חלושה, שאז לא היה בה כלל כדי לספק שלד של חיים אינטלקטואליים ורוחניים שלמים. והגרוע מכל: היא היתה מעורבת בצרפתית עד כדי כך שממילא יהיה הקולוניזטור מצוי במחשבתו ובנשמתו של בן-המושבות. כאן אנו נתקלים בקושי יוצא-מגדר-הרגיל, החוזר ומופיע בעוד כמה מצבים של שליטה, שבו הנשלט משועבד בשלמות כה רבה, זה זמן כה רב, עד ששוב אין לו אפילו עצמיות תרבותית אוטונומית, וכשהוא דורש את חירותו אין הוא יודע אל-בכון מה תכנה של חירות זו. לא מקרה הדבר שפאנון זכה למיטב ההבנה וההסכמה אצל הכושים-האמריקאים, שהם אמריקאים לכל פרטיהם ודיקדוקיהם, עד לגומי-הלעיסה ולכדור-הבסיס, ושגם כיום נבוכים הם בבואם לתת ביטוי ברור לדרישותיהם החיוביות. קיצורו של דבר, פאנון זקוק היה לדרך אחרת, לפתרון שלישי שאינו לא צרפת ולא מרטיניק—ואז גילה את אלג'יריה.

ג

כאן מתחיל הגילגול האלג'ירי המופלא שבחייו הקצרים של פראנץ פאנון. היו שראו בו גילגול טבעי, אולם קשה להעלותו על הדעת. אדם שמעולם לא הציג כף-רגלו בארץ מסוימת, שאינו יודע לא את לשונה ולא את תרבותה, שבמוצאו הדתי הוא שונה מן העם היושב באותה ארץ, שאין לו בה שום ענין מיוחד, מחליט בתוך פרק-זמן קצר למדי שהעם הזה יהיה עמו, שהארץ הזאת תהיה ארצו—עד למוות ועד בכלל, שהרי סופו שמת למען שאיפה זו ונטמן באדמת אלג'יריה. לא הוגד גם דיי-הצורך עד היכן הגיע פאנון בנהייתו לאלג'יריה. ראינו, כמובן, את ההתגייסות המדינית, שהיתה שלמה, ואנשים השתוממו עליה וצינינו לשבח. אני רוצה לדבר על דבר אחר, עמוק יותר, יקר-מציאות יותר ומטריד יותר. הדברים אמורים בהודעות אחרת: זו שהיתה לו בזמנו עם צרפת, שלא יכלה להיות לו עם מרטיניק, אליה הגיע עכשיו עם אלג'יריה.

בסוף 1956 או תחילת 1957 התישב בתוניס עם אנשי הצוות של אל-מוג'אהד, עתונם של הלאומנים האלג'יריים; בספטמבר 1957 כתב—לראשונה, ככל שידיעתי מגעת—"אנחנו" בדברו על האלג'יריים ובשייכו את עצמו אליהם,¹⁸ כלומר פחות משנה לאחר שקיבל עליו תפקידים מדיניים ממש. באותו קטע דיבר על "אדמת הלאום" משל כאילו שלו היתה מבחינה לאומית. בפברואר 1958 עשה עוד צעד בכיוון הזדהות זו, שנעשתה מוגדרת ואפילו יחדנית יותר ויותר. בפנותו אל התוניסים, קרא אליהם בנוסח זה: "אנו אומרים לעם התוניסי שיחד הננו לטוב ולרע וכי הדם המגרפי נדיב מידה מספקת וכי..."¹⁹ בסיכומו של דבר, הגדיר את עצמו, אפילו שלילית, ביחס

ליתר בני המגרב שאינם אלג'ירים כמוהו. הוא קרוב לאלג'ירים יותר מתוניסיא מרוקאי, הגם שהללו בני אותה לשון, אותה תרבות ואותה ציביליזציה. אין הדבר צריך להפתיע אותנו שכן מעתה הריהו אלג'ירי. אין זו פליטת-קולמוס, אף לא ביטוי של שעות מלחמה; כעבור חדשים אחדים, תחת הכותרת "הכוח העובר ממחנה אל מחנה"¹⁶, הוא חוזר ומבהיר: "אנו האלג'ירים, בין תוניסיה ומארוקו..." ב-16 באפריל הוא מדבר על "הדיפלומטיה שלנו" ומתגונן מפני ההאשמות שהועלו כנגדה. במאי כתב "מכתב אל הנוער האפריקאי" ובו תקף מנהיג אפריקאי אחד, הופואה בואני, אשר "העמיד בסכנה את התפתחות ארצנו למשך שנים ארוכות". יש לציין גם כי אין הוא אפריקאי (עדיין לא), כי אין הוא לא תוניסיא ולא מארוקאי; הריהו אלג'ירי הנושא דברו אל הנוער של ארצות זרות-ביחס; מבחוץ הוא קורא לבני חוף-השנהב, הגם שהם שחורים כמוהו, בו-בזמן שהאלג'ירים הם לבנים. באוקטובר אותה שנה תקף באותה חריפות את הריפורמיסטים האפריקאים שאינם מצדדים באלימות ולכן אינם רוצים לתמוך במאמץ המלחמתי האלג'ירי.¹⁸

את שיא העקומה אנו מוצאים באותו "נאום אל האנטיליים" (כלומר, אל עצמו-ובשרו), בו הבטיח להם אהדת-אחים מצד העם האלג'ירי (שאליו הוא משתייך) וביקש מהם להגביר את תקיפותם. ודאי שבתוך כך תצמח להם ברכה מן הדבר, אבל עיקר הפוונה לשדלם שיעזרו לאלג'ירים. בין פנותו אל בני חוף-השנהב ובין פנותו אל האנטיליים, אחת היתה העמדה, אחת היתה הלשון: פטריוט אלג'ירי הוא המדבר. במקוללי הארץ-חיבורו האחרון, כידוע, שראה אור אחרי מותו-סיים באמר: "אבו-תינו! ההזדהות שלמה עד כדי כך שהיא מקיפה אפילו את העבר, מגיעה עד להזדהות מיתית; האם צריכים היינו להתקומם כולנו נגד 'אבותינו הגאליים' על-מנת לגלות עכשיו אבות בדויים אחרים!"

הכתובים מרובים, אך כבר דיברנו בהם די; וחוף מזה, הרי במרס 1960 נתמנה פאנון שגריר באַקרה. אכן, הוא יצא לשם כדי לברר את האפשרויות לקבל מזונות מן הגבול הדרומי. הוא בא במגע עם שליטי מאל, ובעקבות הצעותיו הוקם אחרי-כך בסיס בסאהארה להעברת נשק אל ה"ווילאיות" א' וד'. אבל אם גם יצא למסע זה כמדניאי אלג'ירי אחראי, הרי התחולל אצלו שינוי-ראייה נוסף ומכריע: הוא גילה את אפריקה.

לפי-שעה היתה כאן הזדהות שלמה ומוחלטת עם האלג'יריים הנאבקים לעצמאותם. גלוי-וברור היה שאלג'יריה המציאה לו סוף-סוף אותה אדמת-לאום, אותם מורשת-תרבות ואמצעי-לחימה, שהיו נחוצים לו כל-כך. היו אמנם קשרים שנוצרו באחוות המערכה, קשריו של רופא עם האנשים שטיפל בהם, הצטרפותו העמוקה של איש-רוח למאבק מדיני צודק. אבל כל זה משתבץ ומוצא את צידוקו בהקשר רחב יותר: נדמה לי כי לא גוזמה היא לומר שאלג'יריה תפסה את מקומה של מרטיניק.

לכך יש להוסיף שהאלג'ירים היו דוברי-צרפתית ולעתים קרובות התגוררו בצרפת; שאנשי-הרוח שלהם, שעמם עבד פאנון, היו בעלי דיפלומות צרפתיות והכירו אותה תרבות צרפתית שעליה הסתמך פאנון מאז ראה עצמו בחנינת חלק בלתי-נפרד מן

העם הצרפתי. באורח-פלא גילה פאנון אנשים השותפים עמו בזכרונותיהם, לפחות חלקית, שהתקוממו על אותו אויב-לשעבר. האם זוכרים אנו עדיין שלהבדיל מתוניסיה וממארוקו נחשבה אלג'יריה אבר מאברי המטרופולין ושהיתה מחולקת למחוזות-ממש כמו מרטיניק! פגישה מופלאה, מקום-סגולה לנברוזה של פאנון: ארץ שמדברים בה צרפתית אלא שאפשר לשנוא בה את צרפת. אלג'יריה התאימה בדיוק לשמש תחליף, במובן השלילי והחיובי כאחד, למרטיניק שהכויבה. יתר על כן: אלג'יריה היתה התחליף המשופר לארצו האבודה! הצרפתים היו מענים שם את הבריות, אבל אפשר היה לשחטם שם. רק שבמבחן המציאות מתגלה במוקדם או במאוחר כי תחליף, כל כמה שידמה לדגם הראשוני, פגום הוא ושברירי.

כשהגיע פאנון לתוניסיה לא אמר די בהשתתפות בעריכת אל-מוג'אהד, עתונם של הלוחמים האלג'יריים. כמו תמיד, לא שכח שהוא רופא. הוא ביקש, וקיבל, רשות לשרת בבית-החולים הפסיכיאטרי של מאנובה, שכונה בסביבת תוניס. הרופא-הראשי והמנהל התוניסי, שאותו הכרתי היטב, היה איש חביב ועליו עד מאד, אלא שהובא בסוד הפסיכיאטריה רק על-ידי המנהל הקודם, הצרפתי, ושנים ארוכות חיכה לעלייתו בדרגה. לא בלי מורת-רוח ראה אדם זה את בוא עמיתו הצעיר, הבקיא ממנו בשיטות החדישות ביותר, המצויד בתעודות הנדרשות בדרך-כלל, ושנוסף על כך הוא בעל-ליימה אף גמר אומר לנער את המוסד משיגרתו. הרי זה אנושי עד מאד; אבל המנהל הזה, שהוא עצמו בן-מושבה לשעבר, ועתה היה אזרח חפשי של ארץ שאך זה-מקורב השיגה את חירותה, איזה אמצעי מצא לו ברצותו לפגוע פגיעה אכזרית בעמיתו החדש, יוצא מושבה צרפתית אחרת? הוא קרא לו הכושי. מאחרי גבו, כמובן, אלא שבארץ קטנה זו הכל יודעים על הכל, ובלי ספק נמצאו אנשים לא מעט שסיפרו זאת לפאנון בתאוות-נפש. יכול היה להיזכר לדעת כי בזאת לא נבדל האיש מעמיתיו הצרפתים באלג'יריה, אף שזו עדיין היתה מושבה צרפתית. סופר אמריקאי אחד¹⁷ קובע כי מנהל בית-החולים של מאנובה לא הסתפק בכך שליגלג על צבע עורו אלא אפילו הלשין על "הרופא השחור" לפני השלטונות שאולי הוא מרגל ובעל-ברית הוא ליהודים; אני מניח לו לשאת באחריות לדבריו.

המנהל שמדובר בו כאן היה איש מתון ונוח-לבריות; מה פלא אפוא אם איש-הימין, מלך בן-גנפי, הממלא עדיין תפקידים תרבותיים נכבדים למדי באלג'יריה, כתב כדברים האלה באשר לפאנון:

"הרי זו פגיעה בכבודו של פאנון עצמו כשמיחסים לו, בדרכם של אנשים מסוימים, את תפקיד התיאורטיקן של המהפכה האלג'ירית. כדי לדבר בלשונו של עם, חייב אדם להיות שותף לאמונותיו; פאנון היה אתאיסט".¹⁸

איש-הימין אלג'ירי והמנהל התוניסי הנוח-לבריות הצטרפו לרופאים האירופיים. ידעה אני להניח כי לא אירע כלל כדבר הזה בקרב האינטלקטואלים, ידידי וחבריו הקרובים של פאנון במאבקו; אך מה היה בקרב אנשי-השורות, ובייחוד האדם מן החוב, אלה שהיו בשרה של הארץ? סימון דה-בובואר הבטיח לנו בזכרונות המפורסמים שלה שהוא סבל מכך, ואין ספק שהיה הדין עמה. הריב בין הערבים לשחורים,

שעבדים היו להם לא פחות מאשר לאירופים, עודו רחוק מסיומו, ובמידה רבה נעוץ בכך שורש החשדנות המדינית הנוכחית בין צפונה של אפריקה לדרומה. פאנון ביקש למלא תפקיד מדיני בצפון, מקום שהכל לבנים, אבל הוא היה שחור, והמציאות היומיומית דאגה להזכיר לו זאת.

מעולם לא ראיתי זכר לעובדה שפאנון היה נוצרי במוצאו. אמת שהוא עצמו לא דיבר על כך מעולם, ושכל פרשני יצירתו הם מהפכנים או מאוהדי המהפכה – כלומר, שהדת חשובה בעיניהם כקליפת-השום. בשורות הסוציאליסטים יש דו-משמעות חמורה כלפי הדת. הואיל ובכללו של דבר רואים בה מצבור של משפטים-קדומים, שנוצלו על-ידי המעמד השליט, מעמידים פנים כאילו "העם", "ההמונים" אין להם צורך בה, ואין מביאים אותה כלל בחשבון בחזון שיקומו של עולם העתיד.

ואולם מגיע יום, לפני בוא הסוציאליזם ולאחריו, ובהכרח מתגלה כי יחסי האדם עם הדת דקים ומתמידים יותר. ואז אדם יוצא מגדרו ומתקצף על הבריות תחת שירגו על קוצר-הראות שלו עצמו. האלג'ירים היו, ועודם, מוסלמים; המדינה האלג'ירית מכריזה כיום על עצמה שהיא ערבית ומוסלמית; פאנון, כך ייאמר, לא היה ערבי גם לא מוסלמי, והבדלים בדת ודאי שנחשבו בעיניו כאין. אך האם כאין נחשבה גם בעיני האלג'ירים? על-כל-פנים, המציאות הוכיחה את משוגתו של פאנון: אלג'יריה החדשה שלאחר מלחמת-העצמאות היא מדינה מוסלמית שבה הדת קבועה בתחוקה. מה היה מצבו של פאנון יכול להיות בה? כמה נוצרים התאזרחו בה, קיבלו נתינות אלג'ירית ואין מבחין בהם. אבל פאנון היה פאנון; ואיך היה איש עקשן ונלהב כמוהו חש עצמו במדינה חדשה זו? כלום היה רואה חובה לעצמו לצאת למלחמה נגד המשפטים-הקדומים הדתיים, המנוצלים על-ידי בעלי-השררה, אם נוכל לשוב להסבר הזה הפשטני מדי? ואיך היו הבריות מגיבים על איש שחור ממוצא נוצרי שקם לערער על הדת של יושבי הארץ, מוסלמים כמעט עד אחד? או שמא היה שותק? כלום צריך היה להכריז דברים רבים כל-כך בקול גדול על-מנת להשתתק בנקודה חשובה כל-כך? למען האמת, איני רואה מוצא משביע-רצון שהיה פאנון יכול למצוא אילו נשאר בחיים. והרי זה מזכיר לי את גורלו של עוד אדם אחד: ז'ן אַמרוש, שגם אותו הכרתי היטב הואיל והיה מורי לספרות בסיום בית-הספר התיכון בתוניס. גם הוא היה נוצרי במוצאו, ומשכיל צרפתי עד שרשי ציפרג'ו, עקשן בההבחה למשורר-רים הצרפתיים הגדולים, שאת הכל שם בסוגריים משך כל ימות המלחמה. ערב אותה עצמאות אלג'ירית, שפה הרבה נלחם למענה, ושעתידה היתה להעמידו בפני ברירות בלתי-אפשריות, הלך לעולמו; כפאנון.

העובדה היתה שפאנון נשאר זר בארץ-אימוציו, או ביתר-דיוק בארץ הזאת שאימץ לעצמו. מעולם לא דיבר בלשונה; גם דבר זה אינו מוזכר כמעט בשום מקום, כאילו היה זה פרט שאין לו כל חשיבות. וכי יודעים אנו מה פירוש הדבר, לפחות במישור המקצועי, ולו אך לגבי פסיכיאטר! אכן, בשלבים שונים ראיתי אותן בדיקות-בשלושה – שהפסיכיאטר האירופי, מלא וגדוש רצון טוב, בלי ספק, מגסה נואשות לפרש מה שהבין התורגמן אגב חקירה-ודרישה של חולה המבולבל כבר ממילא.

"שאל אותו אם...—" "רגע אחד: מה בדיוק אמר לך?"—"לא, חזור על שאלתי: האם... פאנון אמנם החל ללמוד ערבית, אך הלשון, כמובן, מעולם אין היא רק לשון, כלי בלבד; הריהי מאגר גשמתו של עם. לעתים קרובות שגה פאנון בהערכת המציאות האלגירית, ולא פעם הודה בזאת ביושר-לב. כך היה כשהתברר לו שאין להגשים ריפורמות בבתי-החולים בלי להביא בחשבון את הסביבה האנושית המיוחדת לאלגיריה. הוא אף נחפו מדי להאמין כי האשה האלגירית השתחררה סופית מעול הזכר. לא היה מנוס מתקלות אלו, שהרי אין לומדים עם במהירות כל-כך. עם הזמן אפשר שהיה נעשה אלגירי לבסוף; אבל באיזה מחיר? ומשך ימים רבים, על-כל-פנים, לא היה חי חיים קלים בתוך עם בו רצה בגלל הצורך שהיה לו בכך. קיצורו של דבר, אין אדם מחליף את עורו בקלות שכזאת. אם שחור אתה, אינך פושט את הכושיות שלך בעצם הכרוזתך שאין היא אלא מקסם-שווא; אין אדם מחליף את ייחודו התרבותי, החברתי וההיסטורי בייחוד אחר בכוח רצונו בלבד, אף לא בשמה של אטיקה מהפכנית.

ד

אפשר היה לחזות אז מראש כי השלב האלגירי לא יהיה שלב אחרון בחיפוש-העצמי הממושך והכאוב הזה.

מה עושה אדם כשמתחוויר לו שאיננו יכול לעזוב את ייחודו, שאין האחרים יכולים לשכוח אותו עד כדי כך שיאמצוהו לעצמם? יקום ויתאמץ לכפור בכל ייחוד שהוא, בכל ההבדלים הארורים הקמים למכשול לקירבת-הלבבות בין הבריות, המונעים ממך עצמך להיות סתם אדם בקרב בני-אדם; הוא יתיך אותם באוניברסאלי, שהוא כביכול המציאות היחידה והמוסר היחיד. כמה אני מיטיב להכיר גם אני את הצעד הזה! שכיח כל-כך, מצודד כל-כך אצל רוב הנדכאים! הארכתי את הדיבור עליו בקשר ליהודים; ואגב כתיבת השורות האלו נמצאתי למד כי גם הצוענים טוענים שהם האנשים האוניברסליים ביותר בעולם. וכי יש להזכיר את המשיחיות האוניברסאלית שדימה מארקס לראות אצל הפרולטר? מכל-מקום, אין ספק כי בשלהי חייו ממש פנה פאנון בהחלטה נחושה אל המוצא האוניברסאליסטי.

ובכל-זאת, לא מיד. אי-אפשר היה לקפוץ באחת מן הלהט הפארטיקולאריסטי האלגירי אל החזון האוניברסאליסטי, החזון של אדם חדש בעולם מפויס. נחוץ היה שלב-ביניים: זאת היתה אפריקה.

על-פי דרישתו הוא מתמנה אפוא, במרס 1960, שגריר לאקרה — או אולי כבר רצו להרחיקו מעט מזירת העשייה המדינית. היו שהעלו את שתי ההשערות, ושתיהן מתקבלות על הדעת. אין ספק שפאנון זועזע מאד, והודאג, מרציחת אחד המפקדים צבאיים של הפ. ל. ז. ביד אלגירית—וכפי המסתבר, מתוך הסכמה עם המנהיגים המדיניים. אך, מצד שני, הרי הרעיון להקים בסיסי אספקה בגבולות סאהארה הולם לתו. על-כל-פנים ברי הדבר—והוא החשוב ביותר לענייננו—שעד-מהרה הוקסם מן דחבים העצומים של אפריקה והאפשרויות הלא-צפויות הספוגות בה.

אכן, במידה רבה התלהב משום שראה כאן סיכוי להרחבה מופלאה של המאבק האלגיירי עצמו, להקלה שתוכל לבוא כתוצאה מכך לאֶחֱזוֹ-למערכה המאומצים. אך גם כאן אין אדם מגלה בהתלהבות כה רבה אלא מה שכבר ציפה לו: אפקיו נתהפכו עליו ממש; הוא הפך להיות אפריקאי.

אכן, חדשים אחדים לפני כן, בינואר 1960,¹⁹ השתמש זו פעם ראשונה בנוסחה חדשה: "אנו האפריקאים..." אבל אז היו הדברים אמורים מן-הסתם בהכללה פשוטה: אלגיריה היא חלק מאפריקה ופראנץ פאנון הוא חלק מאלגיריה, ומתוך כך חלק מאפריקה. מעתה לבשה הנוסחה מובן מלא ומוחשי: אמורים היו הדברים במימוש אחדותה המדינית והכלכלית של היבשת. מדובר היה לא רק באותה אפריקה אגדית ומיתית, אִם ומכורה לכל השחורים שבעולם, שאתה הודהו השחורים האמריקאים או המשורר האנטילי סיוז; היתה זו הודהות גשמית, חברתית והיסטורית במלוא מובן המלה, משימה שצריך לגשת אליה ולהגשימה, ועל-כל-פנים זו היתה המשימה שנטל עליו פאנון מעתה. "להעמיד את אפריקה על הרגליים, להטות שכם בארגונה, בליכוד-דה, מאחרי עקרונות מהפכניים. להשתתף בהתנערותה המסודרת של יבשת-זאת, בסופו של דבר, היתה העבודה אשר בחרתי".²⁰

כלום שכה אגב כך את אלגיריה? לא דווקא; בקראו לסולידאריות האפריקאית, ודאי שיוכל להשיג את עזרתם של בני מאלי, סנגל, גיניאה. אך אין כל ספק שעתה הניפה אותו תנופה חדשה כמידת העולם החדש שנתגלה לעיניו המוקסמות. ואכן, במסע מתיש זה גילה ואימץ לו את אפריקה עצמה, הגשמית, הגיאוגרפית, כשלמות חיה. "רוצה הייתי בקווים גדולים, בתעלות-שיט גדולות על-פני המדבר... ללכד את אפריקה, ליצור את היבשת!"²¹

הוא לא נטש את אלגיריה, אך עם זאת נטש את נקודת-ההשקפה של לאומן אלגירי. בחיבורו מקוללי הארץ עדיין כתב על הצורך "להגן על הלוחמים שלנו העצורים על-ידי האויב"²² ודיברו בשם "העם שלנו". אבל האופק שלו כבר הוסט והורחב להפליא. זו פעם ראשונה כתב החלטית: "האחדות האפריקאית היא עקרון שלפיו מבקשים לממש את ארצות-הברית של אפריקה, כלי לעבור את השלב הלאומני השוביני, הבורגני, המלווה מלחמות וחורבנות".²³

מבקשים, כתב; מי היו ה"מבקשים"? ודאי לא היה המדובר בחבריו למאבק, האל-גירים והתוניסים, שמעולם לא גרסו כי יש לפסוח, ולו אף זמנית, על השלב הלאומי.²⁴ במקוללי הארץ הוציא כעבור זמן קצר משפט חמור על "המפלגות הלאומיות". איני בטוח אם לא עורר אז כנגדו חשדות הרבה. מנהיגי המפלגות הללו עמלו קשה כל-כך עד שחישלו מכשיר קיבוצי זה של ליכוד וקרב, ובוודאי לא יכלו לסבול גינויים שכאלה. פאנון לא היה מרבה לגלות את סודותיו, ופרט לרגעים של השתפכות-נפש ליריה, שנתמעטו והלכו ככל שנעשו כתביו פוליטיים יותר, אין אנו יודעים כלל מה היו יחסיו היומיומיים עם חבריו, מי היו ידידיו, ובייחוד צורריו, הקמים בהכרח במתיחות מתמדת שכזאת, חרף הקשרים הנוצרים על-ידי המאבק. הגישה החדשה אשר התווה היתה חשובה כל-כך, והובעה בבירור כל-כך, עד

שבוודאי נתקלה ביריבים נחושים, נחושים לא פחות משהיה הוא עצמו כאשר קבע: "אפריקה [ומכאן, אלג'יריה וחבריו-למאבק] צריכה להבין שלא תוכל עוד להתקדם חבלים-חבלים, וכגוף גדול הדוחה כל קיטוע, שומה עליה להתקדם בשלמותה".²⁶ עוד שחור אחד, הפעם אמריקאי, העלה רעיון דומה לזה: גם מלקולם × הגיע לכלל מסקנה שהפתרון הוא בהכרח גלובאלי ואפילו אפרו-אסיאני. הוא נרצח, ומעולם לא נודע אל-נכון בידי מי. ודאי, היה זה פתרון גוח מדי ללבנים; אך אפשר שלא גרם מורת-רוח להרבה מן השחורים. אותו גורל מצא את פטריס לומומבה, אולי בשל אותן סיבות מורכבות. לא מן הנמנע הוא שהאפריקאניזם הפתאומי והמרדני של פאנון הפך אותו לשד חדש. אולי דומה היה לאותם אנשי-רוח יהודים המכריזים עצמם אוניברסאליסטים שבהכרח הם חשודים על קוסמופוליטיות ואפילו על בגידה; שייכותם אינה נחשבת לגיטימית עד כדי כך שיוכלו להרשות לעצמם פרישה כזאת מן הציבור. פאנון, שפה איחר להיעשות אלג'ירי, נהג קלות-דעת לפחות כשהעמיד בנסיון קשרים טריים כל-כך.

אם כה ואם כה, המעגל נסגר; פאנון חזר לנקודת-המוצא שלו. את השייכות האנטי-לית שלו דחה בשעתו בשמו של הומאניזם אוניברסאליסטי, שהתגלם אז בדמותה של צרפת; כיון שנכשל נסיון זה בחר בהתגלמות אחרת והיה לפטריוט אלג'ירי; ועכשיו שוב נקלע לאוניברסאליזם אחר, הפעם אפריקאי בדמותו. אך שוב היה זה שלב-ביניים. וכאשר תקף את אירופה במקוללי הארץ שוב לא תקף אותה בשמה של אפריקה בלבד אלא בשם "זיעתם ופגריהם של הכושים, של הערבים, של היהודים ושל הצהובים". לא ארכו הימים והוא לא הסתפק בהתקפה על אירופה אלא מבקש היה גם להצילה; רוצה היה להציל את האנושות כולה. שוב לא היו הדברים אמורים באלג'יריה או אפילו באפריקה בלבד אלא באדם ובעולם כולו. כבר הזכרנו את השורות הראשונות של חיבורו האחרון: "למען אירופה, למען עצמנו ולמען האנו-שות, עלינו להצמיח עור חדש, לפתח מחשבה חדשה, לגסות להקים אדם חדש".

ה

פירוש זה שאנו מציעים כאן לפעול ולהתנהגותו של פאנון מתוך הדראמה היסודית של קיומו, האין בו אלא ענין תעודי בלבד? יהיו שיאמרו כי אין חשיבות גדולה לחיבוני נפשו אם אפשר להציג את גילוייהם כדוגמה ומופת להתפעלותם של המוני אדם. כלום לא התוצאה היא החשובה בעיקר, סוף הנדודים, בלי הבדל מה היו שלבי המסע או אפילו עילתו הראשונה? צאו וראו את פרויד או את מארקס. וכי כיום מעיל הוא כל-כך להכיר בפירוט את מארקס האיש, לדעת שהיה ממוצא יהודי וכי מן-הסתם היו לו יחסים מיוחדים עם היהדות והיהודיות? ולבסוף, כלום יש צד משותף בין הבסיס הזה הצר כל-כך ובין ההיקף והתהודה המופלאים של היצירה? אולם אני שוב אענה בחיוב. לא שהפרשנות הגיגטית יש בה כדי למצות משהו בלל, או שהיא יכולה להבהיר במשהו את כל התחום אותו הקיפה בהדרגה היצירה ולמותה. ברור וגלוי גם כן, בלי הבדל מה היתה מידת הגאוניות של הסופר, הרי

הצלחתו תלויה עוד יותר בשיבוץ היצירה הזאת במסגרת המציאות האנושית ויכלתה לשנותה. אבל כל יצירה היא גם תשובתו של אדם על הבעיות שהוצגו לפניו על-ידי העולם ועל-ידי עולמו הפנימי ובהכרח טבועה היא תדיר בחותם הכמוס פחות או יותר של אדם זה, בלהט-הרגש המניעו, אשר ממנו היא שואבת את כוחה ואת חולשותיה? הנה כך לגבי מארקס דווקא הריני משוכנע כי אחד היסודות המכובדים ביותר אצלו, והשנויים ביותר במחלוקת-המשיחיות שלו-אינו אלא גילגול חילוני ומתפקני של התקוה הגדולה והעקשנית של המוסר היהודי, שהיה מוסר משפחתו וילדותו.

ודאי, בסופו של דבר היתה התשובה הספציפית של פאנון לדראמה שלו עצמו תשובה מדינית. לאחר התקרבות שזמן רב היתה פסיכולוגית וקיומית, זיהה בהדרגה את גורלו שלו עם זה של אלג'יריה, ובאמצעותה עם זה של העולם השלישי, ומעבר לו עם זה של האנושות כולה. זה הדבר שהעניק את המשמעות האחרונה לפיזיונומיה שלו, דרכו ופעלו, שהרי כך סיים וקבע אותם המוות. עם זאת אני משוכנע שיחסיו של פאנון עם עצמו, הפסיכולוגיזם שלו בתחילת דרכו, מקצועו כממחה לגשמת האדם, לא השתנו עד הסוף, בכל צעדיו, לרבות המדיניים, וכי הם יישארו מקדם הכרחי לחוון ההרפתקה הקיבוצית שלו.

מסתבר כי באוסמוזה זו ההסבר, החלקי לפחות, ללהט היוצא-מגדר-הרגיל, ולייאוש הפמוס, שיצירתו של פאנון חדורה בהם מקצה עד קצה. הוא סבל כל-כך מן הכושות שלו עד שוודאי העלתה את חמתו. מתוך השקפה זו כדאי לחזור ולקרוא את עור שחור, מסיכות לבנות. כל-כך הוא מרבה לדבר שם על עצמו במישרים, כל-כך הוא מרבה לתאר שם את דרכי ההתנהגות של אחיו האזרחים, אך תמיד סבלו שלו הוא המפעפע בין השורות, שמתוך כך הן נעשות ליריות ומשתברות לשירים קצרים של מרירות או זעם. יכול היה לקבל את צרתו, ולנסות להתיצב כנגדה במישרים כדי לשנותה. יכול היה גם לברוח ממנה, וזו התגובה האחרת של הרבה נדכאים; ובסופו של דבר, בכך בחר.

בחירה זו עתידה היתה לחולל תוצאות מכריעות בכל יצירתו שלאחר-כך, והראשונה בהן היא אותה הערכה שלילית עד-תכלית, ומפוקפקת מאד, של הכושות. שהרי בסופו של דבר אין הכושות רק תודעה של איוו צרה, של השתייכות לקבוצה מנוצחת. היא גם הכרה-עצמית ואמירת-הן; היא תביעה, שיחזור של תרבות (לפחות בכוח), שייכות חיובית לקבוצה, החלטה לתרום לאיזה עתיד קיבוצי. ההסתלקות היהירה מן הכושות (או היהודיות או הערביות) בשם האוניברסאליזם והאדם האוני-ברסאלי מתבססת על דו-משמעות. לא כאן המקום לפתח בקורת רצינית כראוי של האוניברסאליזם הזה הכוב, ושל ההומאניזם המופשט, הנשענים שניהם על הזנחת כל קווי-הייחוד שאין לראות מה טעם כולם כאחד ראויים לבו וכיצד בכלל אפשר יהיה לוותר עליהם. כי, בסופו של דבר, האדם האוניברסאלי והתרבות האוניברסאלית עשויים אנשים פרטיים ותרבויות פרטיות.

הוכחה טובה ביותר לכך מוצאים אנו, בעצם, אצל פאנון עצמו. כאשר דחה את

הכושיות שלו בשם האוניברסאליזם, וכי לא בא להגן על ענין לאומי ופרטי בהחלט ? אמת שהפטריוטים האלגייריים מכנים היו את תנועתם "המהפכה האלגיירית". אבל דבר זה יכול היה להוליד שולל רק אוהדים ללא-תנאי, הרחוקים מן הזירה הממשית בה הוכרע גורלה של אלג'יריה; ואילו פאנון הרי חי יום-יום בין מנהיגי המאבק ואיך יכול היה להאמין ברצינות כי אין לפניו תנועה שהיא קודם-כל לאומית ? בעצם, גם לא האמין בכך בדיוק; גם כאן די לנו שנקרא, בתשומת-לב כלשהי, את מקוללי הארץ ואת הבקורת הברורה בהחלט שהוא מותח על כל התנועות הלאומיות. כלום לא כיון בכך לאלו של אלג'יריה ותוניסיה ? על-כל-פנים, אם סבר כי הסוציאליזם הוא הנבונה-והחלץ באלג'יריה, הרי על-כל-פנים היה זה סוציאליזם אלג'ירי. אם כן, מה פסול בסוציאליזם מרטיניקי ? פאנון, שאנטילי היה ולא אלג'ירי, מדוע לא נאבק למען הסוציאליזם האנטילי-גם אם היה פרובלימטי יותר מן האלג'ירי-אם לא משום שביקש לברוח מעצמו ולברוח מן הכושיות שלו לא פחות מאשר להביא עזר לאל-ג'יריה ? מניין בא גיבוי פאראדוקסלי זה של הכושיות באשר היא צרת-אופק, פטיקולריסטית, בה-בשעה שמשתדל היה גואשות להתמוג עם פטיקולריזם אחר.

הוא הדין לגבי תורת האלימות שלו. מסתבר שלא היתה זו אלא ביטוי להתנגשות האינטימית הזאת ולמצב-גבול זה בו חי ובו גזר על עצמו להישאר, משעה שהחליט לנהל, מרחוק, מאבק שאינו שלו ושל אי-מכורתו. לא די היה לו להצהיר כי האלימות היא בלתי-גמנעת, נחוצה, כפי שאמרו כבר המארקסיסטים; היה עליה להיות מטהרת, וכאן הוא נפרד בפירוש ממארקס, על אף אי-אלה ביטויים דו-משמעיים של זה האחרון על "האלימות הברוכה" של הפרולטריון. לאמיתו של דבר, יודעים אנו כיום כי פאנון הודעו ממראה-עיניו, מן העיבויים בשני המחנות, ומן הצורך להיאבק עם הפחד שנטעו העיבויים בקרב הלוחמים. איך להשיב על הפחד אם לא במעשה של אלימות שבכוחו הלוחם המשותק יוצא מתוך עצמו ? היד המורמת על המשעבד מביאה ממילא להפקעת קדושתה של דמות כל-יכולה זו. משום כך אין מטרתה של האלימות רק לפעול על המשעבד אלא עליה גם לחולל תמורה במשעבד. בלי ספק יש כאן איזו אמת, שהיא תולדת מצב מיוחד; אך הנוכל לקבל את הכללתה של קביעה זו, את גיבושה העיוני ? וכי מעולם אין למנוע את האלימות, למשל בדרך של משא-ומתן, או על-ידי היפוכם של יחסי-הכוחות ? כלום אפשר לומר החלטית כל-כך כי עם שלא הסתייע באלימות לשיחרורו עתיד להישאר מעין נכה של המהפכה ? הנה כך יצא לתקופה את הבורגנות הלאומית לארצותיה, ובזאת לא טעה טעות גמורה. יכולה חמתו של אדם להתלקח כשלאחר קרבנות כה רבים הוא רואה תאנה כזאת להנאות אנוכיות, כה הרבה יוהרה ילדותית וביזבוז. אך הואיל ופעל מתוך חמת-רגש, לא חזה כלל את תפיסת השלטון, שמלכתחילה היתה קרובה ביותר לוודאי, על-ידי אותה בורגנות, או על-ידי קבוצות צבאיות-המבנים היחידים המגובשים-ביחס באומות שעתה-זה נולדו. הוא טעה בהערכת מצבם של עמים צעירים אלה לדיוקו.

בבידור נראה הדבר באפריקה, כאשר החל בחלומו האפריקאי. אם לטווח קצר הקל בחשיבותה של הבורגנות הלאומית, ולטווח ארוך הקל בחשיבותו של הפרולטריון

העירוני, הרי הפריז בהערכת תפקידם של האיכרים, על-כל-פנים לעתיד הקרוב. תפיסתו את האחדות האפריקאית מיוסדת היתה בחלקה הגדול על אשליה, שלפחות הקדימה את זמנה; הצעותיו הקונסטרוקטיביות נשארו מעורפלות—הוא לא רצה בדגם הסוציאליסטי כשם שלא רצה גם, כמובן, בדגם הקאפיטליסטי המערבי; אם כך, איך תבוא הצבירה הראשונית של העושר, שהיא הכרח שאי-אפשר-בלעדיו לכל תנופה? פאנון לא נתן כלל דעתו על כך. הוא התנגד, פחות או יותר, לכל המנהיגים המדיניים ולכל המפלגות היחידות שהכיר; מה היה בידו להעמיד על מקומם? מן-הסתם, ברית אוטופית למדי בין אנשי-הרוח הישרים ובין האיכרים. לאמיתו של דבר, כמו שלא ראה נכונה את המנטאליות של חוליו האלגייריים ואת מנהיגיהם כך באפריקה לא הבחין כלל בין הוויותיהם החברתיות של העמים, המדינות והלאומים השונים שביבשת העצומה. או אז פקעה סבלנותו: הוא לא הסתיר את בוזו לכל פרטיקולריזם אוזורי, לעקשנותם של המסורות והמנהגים, השאיפות התרבותיות והל-אומיות, שלא לדבר על האינטרסים המתנגשים לעתים קרובות. וגם כאן מסתבר שהסב אליו חשדנות וכעס לא פחות מאשר אהדה ורגשי-כבוד.

ולבסוף, ראוי היה להאריך בדברים על אותו אדם חדש שאליו התאוה פאנון בלבבו ואשר דימה לראותו עולה מתוך העולם השלישי. מה סגולותיו של האדם הזה, החדש לגמרי, בעולם הזה, החדש לגמרי? כלום עומדים אנו עדיין בתחום הפוליטיקה או בתחומי של חלום? חובה עליו על העולם השלישי לא רק לגלות את הפתרון למצוקתו החברתית והמדינית אלא גם להציג עצמו כדוגמה ומופת לעולם. אצל פאנון היתה מין נבואיות משיחית; הרעיון ודאי שהוא נאה, אך שום דבר אינו מצביע אפילו בקווים כלליים על מציאות שכזאת, ואין לך שום סימן להמצאתה של צורה חברתית מקורית בעולם השלישי. גם כאן המפתח טמון, מן הסתם, ברצונו של פאנון לדחות את אירופה מכל-יכול; המולדת אשר בחר לו, האחים אשר אינה לו, הכרח שיפרדו כליל מאותם אנשים שהשפילוהו בימי ילדותו והתבגרותו. אמת שאירופה לא התרוממה לגובה המשימה שלה—וכוונתי לא רק למעמדות השליטים של אירופה אלא גם לפרולטריון האירופי לשדרותיו ולארצותיו. מעמד-הפועלים של אירופה לא תמיד הבין, או שבגלל אי-אלה רווחים שהפיק מכך לא יכול להודות, כי השליטה על העמים הקולוניאליים או הקולוניאליים-למחצה מוכרחה להסתיים. אכזבתנו היתה גדולה מאד. האם פירוש הדבר שעלינו לנער תצננו מן השיטות וכלי-המחשבה שגיבשו האירופים?

אילו חי פאנון אולי היה מבהיר את מחשבתו, משלים את שירותו, מתגבר על סתירותיו; המוות לא הניח לו שהות לכך. אולי גם מוסיף היה לשמור על ריחוק זה מן הבריות ומן המציאות החברתית אשר לשמם, בכל-זאת, נלחם. איני בא לומר שהתרחקות זו לעולם אין שכרה בצדה; אפשר שרק הריחוק מאפשר להיטיב ראות. זה גם המחיר, הגבוה מדי, של אי-חפיפה שבין אדם לחברו ובין אדם לעצמו. והשלילה-העצמית, כפי שכבר הראיתי די-והותר במקומות אחרים, רק לעתים

רחוקות היא פתרון מספיק—ועל-כל-פנים, ודאי שאיננה ערובה לאושר ולהצלחה. רבים האלג'יריים שגילו אותה תגלית: הם כמעט חשבו את עצמם צרפתיים, אך כאשר הבינו סוף-סוף כי מעולם לא היו צרפתיים, החליטו להיות מה שלא פסקו מהיות מעולם—אלג'יריים. פאנון מעולם לא ניאות לחזור אל עצמו. בעייתו האמיתית היתה, בעצם, לא איך להיות צרפתי, גם לא איך להיות אלג'ירי, כי אם איך להיות אנטילי. אך עם הבעיה הזאת סירב להתמודד—וביתר-דיוק, לאחר שהציג אותה בעור שחור, מפיכות לבנות, שוב לא חזר אליה.

אין אנו יכולים להימנע מלחשוב על המופת הראשון של פאנון, שתחילה נהה אחריו בהתלהבות של גער מתבגר ואחרי-כן דחה אותו בתכלית: איימה סיזר. סיזר תמיד הלך באותה דרך, דרך השיבה אל עמו, אלא שעם זה לא מיהר להיענות לקריאת המהפכה. בדוחק החל לשוב אל עצמו, ועדיין היה מפקפק ביחס לעתידו: האם עליו להמשיך, לפחות לפי-שעה, באותה ברית שאינה כדאית ביותר עם צרפת—או להינתק ולצאת להרפתקת העצמאות, על קסמיה וסכנותיה? על-כל-פנים, אין כל טעם לדבר עם, לדרוש ממנו יותר ממה שהוא חפץ. מי שרצונו להוסיף ולשרת את אֶחיו, מתוך תקווה שיצמיח להם כנפיים, חובתו להוסיף ולהתנהל פחות או יותר בצעד אחד איתם. מי צדק, פ'אנון או סיזר? זה שהעדיף לצאת ולחפש לו עם אחר, המתאים יותר להגשמת שאיפותיו, או זה שנשאר בקרב אֶחיו, תוך כדי פשרות ואפילו תחבולות-ערמה ככל הדרוש? זוהי שאלה גדולה, שאינה מצטמצמת בגדר הענין שלפנינו. יום יבוא ואולי לא יהיה לה עוד נושא, ביום שכל אדם יהיה שרוי בתוך שלו בכל מקום שבעולם ויוכל לפעול מחוץ למקומו לא פחות מאשר במקומו שלו. אולם לדאבון-הלב חושש אני כי זה יום רחוק עד מאד, וכי החכמה בימינו מחייבת התנהגות פראגמטית יותר, מכוונת יותר למציאות הקרובה והמיוחדת של כל עם ועם. ואף-על-פי-כן! אף-על-פי-כן היתה המדיניות הקיצונית של פאנון, שאין לה סבלנות לאותה מציאות שבוזה לטקטיקה ולשלבים, נזונה מאש פנימית יוקדת ועזה כל-כך עד שהקורא נסחף ויוצא מגדרו יחד עם המחבר, בתנופה שבוודאי נגזר עליה שלא תמצא את פורקנה אולם מעבר לספקות ולהיסוסים, עד לחזון של אגושות מחודשת לגמרי.

דיברתי על שלושת הכשלונות של פאנון. ראוי היה להוסיף כשלון רביעי, האחרון שבהם: המוות. הוא מת בגיל 36 שנה, מסרטן, בבית-החולים בית-חסדא, באותה אמריקה שהיתה שנואה עליו, מיתה שהיא טיפוסית להרס-עצמי, סיומם של חיים בלתי-אפשריים. בסופו של דבר, לא קיבלוהו לא המארקסיסטים ולא הלאומנים, לא הפרולטריון ולא הבורגנות בארצות מתפתחות, והאיכרים עדיין אינם מרבי-דברים. מיתה זו גזרה לו את מידותיו של נביא העולם השלישי, גיבור רומנטי של הדעה קולוניזציה, כמין גיווארה בשינוי-נוסח. ואולם צד זה שבפאנון הוא הקוסם כיום לצעירים כה רבים ולתנועות מהפכניות כה רבות. לא מקרה הוא שהפנתרים השחורים העלו אותו לדרגת פטרוֹן וקדוש; גם אצלם בעיית-היסוד היא מן-הסתם בעיה של לבטי זהות והקושי לשחזר עבר ותרבות שבהם יוכלו להכיר את עצמם.

כאשר הייאוש החברתי גדול מדי, המשיחיות מפתה יותר מדי — כלומר, הריגשה הלירית, המאניכאיזם, העירבוב התמידי של דרישה מוסרית ועובדות, ובאורח פארא-דוקסלי הרומנטיקה המהפכנית, כלומר הוודאות של שינוי קיצוני וסופי. הצלחתו של פראנץ פאנון נובעת מן-הסתם מן הנבואיות הגלובאלית הזאת יותר מאשר מפרטי קביעותיו או מצדקת ניתוחיו. גם כאן אפוא היה עצם כשלונו לקרינה.

הערות

- ¹ פסוק אחרון, Paris, Maspéro, *Les damnés de la terre*
- ² Paris, Le Seuil, *Peau noire, masques blancs*, p. 184
- ³ Paris, Maspéro, *Pour la révolution africaine*, p. 59—62
- ⁴ *Le syndrome nord-africain*, in revue *Esprit*, février 1952, reproduit in *la révolution africaine*, Paris, Maspéro, p. 13—14
- ⁵ *Fanon* par Peter Geismar, New York 1970, The Dial Press, הש' במיוחד p. 59—60
- ⁶ *Portrait du colonisé*, Albert Memmi, Paris, Pauvert; *L'Homme Dominé*, A. Memmi, Paris, Gallimard
- ⁷ *Peau noire, masques blancs*, O. c. p. p. 176
- ⁸ *Peau noire, masques blancs*, o. c. p.
- ⁹ *Hommages à Frantz Fanon*, Bertève Juminer, in *Présence Africaine*, 1962
- ¹⁰ *Peau noire, masques blancs*, o. c. p.
- ¹¹ *Frantz Fanon*, propos rapportés par B. Juminer in *Présence Africaine* 1962, p. 127
- ¹² *Hommage à Frantz Fanon*, Aimé Césaire, *Présence Africaine*, 1962, p. 121
- ¹³ *Déceptions et illusions du colonialisme français*, Frantz Fanon, *Moudjahid* no. 10, sept. 57
- ¹⁴ *Pour la révolution algérienne*, Frantz Fanon, Paris, Maspéro, p. 113
- ¹⁵ F. Fanon, *El Moudjahid*, no. 21, 1er avril 1958
- ¹⁶ F. Fanon, *El Moudjahid*, 30 octobre 1958
- ¹⁷ *Fanon, a biography*, par Peter Geismar, New York 1970, The Dial Press
- ¹⁸ *Perspectives algériennes*, Malek Bennabi, p. 64, cité par A. Nadir, "Le mouvement réformiste algérien", p. 216
- ¹⁹ F. Fanon, *El Moudjahid*, no. 58
- ²⁰ *Ecrits politiques*, Paris, Maspéro, p. 204
- ²¹ *Ecrits politiques*, Paris, Maspéro, p. 206
- ²² *Les damnés de la terre*, Paris, Maspéro, p. 80
- ²³ *Ecrits politiques*, Paris, Maspéro, p. 204
- ²⁴ מאז חזרו מנהיגי אלג'יריה לרעיון זה של אחדות אמריקה. אבל, פרט לכך שאין הם מחייבים לצורך זה את הרס האומות השונות, מסתבר כי רב המרחק בין עמדה טכסיסית במהותה לבין כנותו הנבואית של פאנון.
- ²⁵ *Ecrits politiques*, o. c.